

LUDWIK JANISZEWSKI

METODY POZYSKIWANIA MATERIAŁÓW AUTOBIOGRAFICZNYCH DO BADAN NAD RODZINĄ

Wyjdę od interesującej uwagi terminologicznej, sformułowanej przez Edmunda Mokrzyckiego, że „jeśli termin »metoda« ma być używany w sposób jako tako zgodny z utartym wśród metodologów zwyczajem — to stwierdzić trzeba, że nie ma metody dokumentów osobistych, tak samo jak nie ma metody rocznika statystycznego. Są natomiast różne metody otrzymania dokumentów osobistych i różne metody ich analizy”¹. Respektując tę uwagę i nie wchodząc w dywagacje czysto terminologiczne, przedmiotem rozważań uczynię niektóre metody pozyskiwania przez socjologów materiałów autobiograficznych, które należy uważać za niezbędne przy podejmowaniu badań nad rodziną. Jak wiadomo, materiały te zalicza się do najważniejszego rodzaju dokumentów osobistych.

Już William I. Thomas i Florian Znaniecki, badając rodziny chłopskie w szerokim kontekście społecznym, dowiedli pierwszorzędno znaczenia tych materiałów jako źródła wiedzy o strukturze rodziny, procesach, jej dezorganizacji, czynnikach jej reorganizacji, adaptacji rodziny do nowych warunków bytowania itp.² Pierwsi uznali materiały autobiograficzne za najlepszy typ materiałów socjologicznych. Ich analizy życia rodzinnego, zawarte w I tomie *Chłopa polskiego w Europie i Ameryce*, uznaje się obecnie za klasyczne wzory analizy socjologicznej. Doniosłość tych analiz, jak trafnie stwierdza Jan Szczepański, wynikała z przyjętej przez wyżej wymienionych autorów koncepcji teoretycznej i metodologicznej³. Autorzy ci stworzyli interesującą metodologię użytkowania materiałów autobiograficznych, do której nawiązuje również część współczesnych socjologów rodziny⁴.

¹ E. Mokrzycki, *Założenia socjologii humanistycznej*, Warszawa 1971, s. 108-109.

² W. J. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976, t. 1, s. 97-123.

³ J. Szczepański, *Dzieło W. J. Thomasa i F. Znanieckiego w rozwoju socjologii*, w: *Chłop polski*, t. 1, s. 30-38.

⁴ Z. Tyszką, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1976, s. 48.

Z uwagi na skrótowy charakter rozważań pominię celowo omawianie relacji zarówno historycznych, jak i logicznych, zachodzących między założeniami socjologii rozumiejącej a preferencją materiałów autobiograficznych w badaniach socjologicznych nad rodziną. Ograniczę się tylko do próby odpowiedzi na dwa istotne, jak sądzę, pytania:

- 1) do poznania jakich zjawisk i procesów występujących w rodzime materiały autobiograficzne należy uznać za ważne lub też niezbędne,
- 2) jakie rodzaje metod pozyskiwania materiałów autobiograficznych wydają się być najbardziej odpowiednie do opisu, wyjaśnienia i zrozumienia tych zjawisk i procesów, zwłaszcza w wieloaspektowych badaniach rodziny.

Podstawę odpowiedzi stanowić będzie zarówno dorobek metodologiczny w dostępnym dla mnie piśmiennictwie, jak i moje własne skromne przemyślenia, wynikające z dotychczasowych doświadczeń badawczych, związanych z socjologicznym rozpoznaniem rodzin ludzi morza⁵.

I

Teza o ważności lub niezbędności materiałów autobiograficznych dla badania rodziny sformułowana jest moim zdaniem zazwyczaj z następujących przynajmniej powodów:

- 1) zwrot ku socjologii rozumiejącej i podejściu jakościowemu, liczący się z nowymi poszukiwaniami teoretyczno-metodologicznymi w zakresie badań nad rodziną⁶;
- 2) podejmowanie intensywnych, wieloaspektowych i systematycznych badań nad rodziną;
- 3) opis i wyjaśnienie zjawisk i procesów dotyczących subiektywnych przejawów życia rodzinnego stanowiących cel badań.

Powody te mogą występować rozdzielnie lub łącznie, przy czym najczęściej badacze kierują się dwoma ostatnimi. Skłonność do wykorzystania materiałów autobiograficznych nie wynika przeto u nich z założenia socjologii rozumiejącej, lecz podyktowana jest z reguły względami „czysto” metodologicznymi.

Współcześni badacze rodziny, jak i zresztą badacze innych faktów społecznych, nie uświadamiają sobie na ogół bezpośredniej relacji logicznej między tymi założeniami a preferencją takiej lub innej metody otrzymania materiałów empirycznych. Przyjmowane zaś przez pewną

⁵ M.in. L. Janiszewski, *Rodzina marynarzy i rybaków morskich. Studium socjologiczne*, Warszawa—Poznań 1976, s. 51 - 54.

⁶ J. Komorowska, *Współczynnik humanistyczny w badaniu kultury rodziny*, w: *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, pod red. Z. Tyszki, Poznań 1980 s. 126 -127; O. Lewis, *Nagie życie*, Warszawa 1976, s. 16 - 21.

część socjologów rodziny założenia tej socjologii skłaniają ją raczej do formułowania takiej dyrektywy, która wskazuje na konieczność pozyskiwania bogatych materiałów, dających możliwie pełny obraz rodziny, pozwalający ujrzeć ją w złożonym i wielostronnym kontekście społecznym. Tak więc nawet przyjęcie tych założeń nie stwarza dostatecznej podstawy do preferowania wyłącznie materiałów autobiograficznych.

Przede wszystkim dobór takiej lub innej metody winien być dostosowany do przedmiotu (czy problemu) badań czy ściśle określonych, celów poznawczych. Zależnie od tego, jakie materiały chce się uzyskać i jakich sfer życia społecznego one dotyczą, należy dobrać środki prowadzące w sposób jak najbardziej efektywny poznawczo do zamierzeń badawczych. Rodzina jest więc uważana przez socjologów za szczególnie złożony i delikatny przedmiot badania. Jej subiektywne i zmienne relacje interakcyjne, zachodzące między poszczególnymi członkami rodziny oraz między nią jako całością a światem zewnętrznym i jego szybkimi przeobrażeniami — oto tylko niektóre czynniki, które wymagają od socjologów wielostronnego i zgoła systemowego podejścia badawczego. Podejście to charakteryzuje się m.in. kompleksowym stosowaniem technik i metod badawczych. Zaleca się, aby socjologowie badający rodzinę preferowali materiały zebrane za pomocą obserwacji (zwłaszcza uczestniczącej czy raczej quasi-uczestniczącej), autobiografii⁷ i metody studium przypadku. Szczególne znaczenie poznawcze przypisuje się materiałom autobiograficznym uzyskanym od członków badanej rodziny. W materiałach tych bowiem występują dość integralnie — dwie warstwy informacji, a mianowicie:

1) warstwa informacji o obiektywnych warunkach bytowania materialnego i socjalnego rodziny, o jej strukturze, funkcjach i organizacji, słowem — o pewnych istotnych realiach życia rodzinnego;

2) warstwa informacji o subiektywnych sferach tego bytowania i subiektywnej percepcji struktury funkcji i organizacji rodziny, jej współżycia wewnątrzrodzinnego, o motywach, postawach, wyobrażeniach, wizjach i wartościach funkcjonujących w świadomości członków rodziny, a także o wewnętrznych psychospołecznych mechanizmach procesu rodziny itp.

Materiały autobiograficzne okazują się szczególnie ważne i przydatne jako źródło wiedzy o bardziej ukrytych (intymnych, prywatnych), subtelnym i jakościowym aspektach życia rodzinnego, dotyczących np. międzyosobowych więzi (zwłaszcza uczuciowych, seksualnych, majątkowych), nastrojów duchowych, napięć i konfliktów, różnorodnych działań oraz stosunków z jednostkami i grupami znajdującymi się na zewnątrz rodziny. Dlatego materiały te należy uznać nie tylko za ważne,

⁷ L. Janiszewski, *Rodzina marynarzy*, s. 44-46.

lecz także niezbędne przy analizie wzmiankowanych aspektów. Materiały autobiograficzne mają ponadto, jak sądzę, pewną przewagę nad innymi otrzymanymi danymi socjologicznymi, gdyż pozwalają na:

1) uchwycenie dynamiki (choćby częściowe) związanej z procesem życia rodzinnego, jego stadiami rozwojowymi — przystosowaniem się członków rodziny do siebie i rodziny jako całości do świata zewnętrznego, formowaniem się struktury rodziny, zmianami funkcji rodzinnych;

2) zidentyfikowanie i uhierarchizowanie systemów wartości członków rodziny dzięki uchwyceniu związków przyczynowo-skutkowych, w których motywy, dążenia i wartości łączą się ze sobą w sposób oczywisty, aczkolwiek badani tego tak nie określają;

3) uchwycenie stanu i kierunków zmiany tych motywów, dążeń i wartości czy systemów wartości;

4) uchwycenie tego, jak badane rodziny oraz ich poszczególni członkowie postrzegają określone sfery życia rodzinnego, jakie znaczenie przypisują swym rolom społecznym pełnionym w ramach rodziny czy też w jej imieniu (interesie) na zewnątrz rodziny itp.⁸

Z tych choćby względów dokumenty autobiograficzne pozwalają w jakiejś mierze zrekonstruować przyszły i aktualny proces dokonujący się w rodzinie, głębiej wnikać w intymny mikroświat wspólnoty rodzinnej, odtworzyć subiektywne aspekty jej życia, a także — przy odpowiedniej interpretacji — niektóre obiektywne aspekty (o czym już wyżej wspomniałem). Umożliwiają też uchwycenie tzw. „czynnika humanistycznego”, czyli rekonstrukcję treści danych i znaczeń, jakie są nadawane w doświadczeniach i działaniach członków badanych rodzin różnym zjawiskom i procesom, które z tymi rodzinami są związane. Subiektywizm przekazu jest szczególnie cenny i nawet pożądanym przy badaniu psychospołecznych aspektów życia rodziny (np. rozłąki, uczucia miłości). Materiały autobiograficzne umożliwiają przeto znaczne wzbogacenie interpretacji danych empirycznych, które badacz rodziny może ujmować we wzajemnym powiązaniu, a także rozpatrywać integralnie sfery subiektywne i obiektywne tego życia.

Powyższe materiały zdaniem W. J. Thomasa i F. Znanieckiego pozwalają badaczom na odkrywanie ogólnych prawidłowości. Mogą one służyć bardziej niż inne dane socjologiczne rozpoznaniu badanej rzeczywistości, zwłaszcza gdy dąży się do uchwycenia pewnych generalnych prawidłowości. „Gdy prowadzimy badania — jak stwierdzają — dla wykrycia ogólnych praw, życiorysy konkretnych jednostek mają wyraźną przewagę nad wszelkim innym rodzajem materiałów. Możemy z całą pewnością powiedzieć, że osobiste materiały życiorysowe, możliwie jak

⁸ M. Gójska, *Gromadzenie relacji autobiograficznych jako metoda badawcza*, w: *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań stylu życia*, pod red. A. Sicińskiego, Warszawa 1986, s. 99-100.

najpełniejsze, stanowią typ doskonały materiału socjologicznego"⁹. Zwłaszcza zebranie bogatego i różnorodnego materiału autobiograficznego na temat rodziny stwarza podstawę do uogólnień, a tym samym do budowy teorii odnoszącej się do danego typu rodziny. Chodzi jednak głównie o to, aby zebranych materiałom zapewnić walor reprezentatywności.

Jednakże — jak wiadomo — występują w praktyce poważne trudności związane z zebraniem dostatecznej ilości materiałów niezbędnych w pełni wyczerpującego rozpoznania badanego przedmiotu, a także z tym, że wymagana jest ogromna praca związana z analizą materiału autobiograficznego. Dlatego też twierdzenie o potrzebie „jak najpełniejszych materiałów” — należy uznać za słuszne, lecz niezwykle trudne do urzeczywistnienia, w tym również w zakresie badania rodziny.

Oczywiście obok wyżej wskazanych walorów materiały autobiograficzne nie są wolne od pewnych ograniczeń, zresztą tak jak wszelkie inne materiały socjologiczne. Zarzuca się im oprócz niereprezentatywności przede wszystkim subiektywizm, fragmentaryczność i przemilczenie wielu istotnych spraw (np. intymnych, erotyczno-seksualnych, finansowych)¹⁰. Przestrzega się przed możliwością reformacji poznawczej, jaką spowodować mogą te ograniczenia. Współcześni badacze rodziny, świadomi tego, podejmują różne próby przewyciężenia ewentualnych odchyień i słabości. O owocności tych prób świadczą wymownie nowe, nieklasyczne metody, związane z autobiografiami zwielokrotnionymi czy też kombinowaniem autobiografii z innymi metodami i etapową procedurą badań.

II

Wydaje się, że wyróżnić można następujące rodzaje metod pozyskiwania materiałów autobiograficznych przez badaczy rodziny:

1) metody klasyczne — kiedy badacz uzyskuje materiały w postaci pisanych przez członków rodziny pamiętników, dzienników czy listów (np. żon marynarzy do mężów i *vice versa*). W materiałach tych zawarte są relacje wyrażające subiektywny ich pogląd na rozgrywające się w ich obecności zdarzenia. Byli oni wprawdzie bezpośrednimi obserwatorami i uczestnikami tych zdarzeń, jednakże dla badacza pozostają oni z reguły anonimowi. Badacz nie jest w stanie poznać sytuacji powstania relacji i obserwować zachowań poszczególnych autorów tej relacji. Badacz z konieczności musi polegać na samej relacji. Dlatego wykorzystując materiały autobiograficzne jako wyłączne czy podstawowe źródło informacji, narażony jest on szczególnie na jednostronność

⁹ W. F. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski*, t. 3, s. 8.

¹⁰ F. Znaniecki, *Znaczenie dokumentów autobiograficznych dla badań socjologicznych*, *Kultura i Społeczeństwo* 1970, t. XIV, nr 3, s. 117 - 128.

percepowanego obrazu rzeczywistości. Jednostronność ta grozi z pewnością istotnymi deformacjami. Oczywiście badacz może w znacznej mierze ograniczać lub nawet eliminować tego typu deformacje, np. poprzez kumulowanie się owoców stosowania równocześnie kilku metod badawczych i traktowania metody otrzymania materiałów autobiograficznych jako pomocniczej czy jednej z wielu wykorzystanych w badaniu rodziny;

2) metody nieklasyczne — stosowane przez współczesnych badaczy życia rodzinnego. Są one związane głównie z intensywnym, wieloaspektowym i systemowym badaniem rodziny. Dotyczą gromadzenia materiałów przy pomocy:

a) autobiografii relacjonowanej bezpośrednio badaczowi i zapisywanej na taśmie magnetofonowej; autor relacji nie jest dla badacza anonimowy, badacz w toku nagrywania relacji ma możliwość zarównu wzbogacenia, jak i weryfikowania relacji (aczkolwiek z drugiej strony — bezpośrednia obecność badacza może również ograniczać pod różnym względem wartość poznawczą relacji, zwłaszcza jej spontaniczność);

b) autobiografii zwielokrotnionych, nagrywanych przez badaczy na taśmie magnetofonowej; istota tej metody polega na tym, że nie jeden tylko z członków rodziny, lecz każdy relacjonuje własnymi słowami historię swego życia¹¹. Badacz zaś rejestruje długie i szczegółowe autobiografie poszczególnych (głównie dorosłych) członków rodziny, uzyskując w ten sposób ogląd badanej rodziny oczami każdej z jej członków, a także wgląd w ich psychikę. Przedstawione przez nich odrębne wersje tych samych zdarzeń w życiu rodzinnym zapewniają zebranym informacjom większą rzetelność, a tym samym ograniczają w jakiejś mierze subiektywizm, który towarzyszy autobiografiom, ujawniają wszelkie rozbieżności, jakie występują w relacjach poszczególnych członków⁷ rodziny, a także w pewnym stopniu ograniczają te ewentualne deformacje, — które spowodowane są przez danego badacza.

Dzięki tej metodzie istnieje możliwość odtworzenia wielostronnego, szerokiego, systematycznego i wiernego obrazu zarówno losów poszczególnych członków rodziny, jak i dziejów rodziny jako całości;

c) łączenie wszystkich rodzajów dokumentów osobistych autobiografii z listami, pamiętnikami, dziennikami i wspomnieniami, przy czym autobiografie i wspomnienia mogą być relacjami napisanymi przez samych badaczy bądź relacjami nagrywanymi przez badacza na taśmę magnetofonową. Tego rodzaju kombinacja zbieranych materiałów pozwala badaczowi pogłębić i poszerzyć ogląd badanych rodzin, a także sprawdzić ważność i prawidłowość danych, m.in. drogą eliminacji skrajnych rozbieżności między relacjami dotyczącymi tych samych faktów i zjawisk¹²;

¹¹ Zob. O. Lewis, *Nagie życie*.

¹² Ibidem.

d) kombinowanie tradycyjnych metod stosowanych w socjologii, antropologii czy psychologii (kwestionariuszy, wywiadów i ankiet, biografii, obserwacji uczestniczącej czy testów psychologicznych) z autobiografią i procedurą badań realizowanych etapowo. W toku intensywnych i pogłębionych badań (typu case study) próbuje się już na etapie pierwszym zebrać przy pomocy wyżej wymienionych metod obfite i różnorodne materiały, które informują szczegółowo o wszystkich podstawowych sferach życia rodziny, np. o dobytku (odzież, zwierzęta domowe), stanie zdrowia i leczeniu chorób, o stosunkach rodzinnych, sąsiedzkich, o postawach religijnych i światopoglądowych itd. Dzięki takim materiałom badacz może uchwycić rzeczywiste związki i zależności, jakie zachodzą między daną kulturą (lub subkulturą) rodziny jako całością a poszczególnymi członkami, oraz ustalić układy społeczne, w obrębie których funkcjonują te rodziny¹³.

Oczywiście wyniki pierwszego etapu badawczego tworzą ważne tło dla dalszych intensywnych badań.

Aby uzyskać możliwie najpełniejszy obraz rodziny, współcześni badacze proponują na danym etapie badań przynajmniej kilka metod pozyskiwania materiałów socjologicznych, wśród których największe znaczenie przypisuje się autobiografii nagrywanej na taśmę magnetofonową oraz obserwacji uczestniczącej. Pierwsza z nich dostarcza żywych dokumentów tego rodzaju, jakich nie osiągnie się innymi metodami; pozwala bowiem poza informacjami uchwycić pełny koloryt wypowiedzi badanych członków rodzin, ich języka i nastroje emocjonalne. Szczególnie heurystyczną funkcję pełnią w tym przypadku tzw. autobiografie zwielokrotnione, których wartość poznawczą określiłem powyżej. Natomiast szczegółowa i bezpośrednia obserwacja uczestnicząca oraz rejestrowanie dni typowych w danej rodzinie umożliwia zgromadzenie danych niezbędnych nie tylko dla ilościowej analizy wszystkich podstawowych sfer życia rodziny (np. czasu przygotowania posiłków, częstotliwości rozmów ojca z dziećmi), lecz także dla zbadania bardziej subtelnych, jakościowych aspektów tego życia (np. więzi wzajemnych między członkami rodziny, napięć, nastrojów i konfliktów, stosunków członków rodziny z otoczeniem społecznym).

Kombinacja autobiografii z opisami dni (często szczegółowymi relacjami o czynnościach poszczególnych członków rodziny w czasie jednego wybranego dnia) wzbogaca znacznie obraz rodzinnej rzeczywistości; materiały autobiograficzne przedstawiają subiektywne punkty widzenia badanych członków rodziny; opisy dni oparte na wynikach obserwacji zawierają obiektywne sprawozdania z ich rzeczywistych zachowań. Tak więc kombinacja ta stwarza podstawy komplementarnych ujęć poznawczych.

¹³ Ibidem.

METHODS OF ACQUIRING AUTOBIOGRAPHICAL MATERIALS FOR FAMILY STUDIES

S u m m a r y

In the first part of this article the author presents the phenomena, appearing in a family, for the studies of which autobiographical materials are indispensable. To such phenomena the author includes interpersonal ties (especially emotional, sexual and financial), emotional moods, tensions and conflicts in a family, activities and relations of family members with individuals groups situated outside the family. The above phenomena are the aspects of family life which are usually hidden from the outside observers. Besides, being of intimate and private character, those phenomena should be investigated by means of subtle, qualitative research techniques.

In the second part of his article the author discusses types of methods of acquiring autobiographical materials. He distinguishes classical and non-classical methods. To classical methods he includes those where a researcher acquires materials in the form of memoirs, diaries, or letters written by members of a family and expressing their subjective opinions about a given event. To non-classical methods the author includes those applied by contemporary researchers of family life, connected with intensive, multiaspect and system family studies, such as autobiographies told directly to a researcher and recorded on a tape or so-called multiplied autobiographies, i.e. life-stories told not by one but by all members of a family.